

Mit csinál a kommentár a szöveggel?*

1.

Kérdésfeltevésem nem függetleníthető attól a megközelítéstől, amelyet az irodalom- és kultúratudományok diskurzusában zajló filológiai önreflexió „praxeológiai” vagy „gyakorlattani” paradigmájának nevezhetünk, és amely a filológia leírását nem irányzatokon, eszméken, elméleteken vagy meghatározó személyiségeken, hanem textuális gyakorlatokon keresztül végzi el. A paradigma „praxeológiai” megjelölése viszonylag új keletű,¹ ám már ezt megelőzően komoly kutatói vállalkozások szegődtek annak nyomába, hogy miképpen lehetne a filológiát bizonyos, tudományosként szentesített textuális gyakorlatok összességként leírni, illetve elemezni. Ezek közül a legfontosabb Glenn W. Most *Aporemata* címmel megrendezett heidelbergi konferenciasorozata és az ennek anyagából megjelent, azonos című könyvsorozat, amely a filológia – ebben az esetben elsősorban a klasszika-filológia – elméletét és történetét a szövegkiadás, a kommentálás, a fragmentumgyűjtés, a historizálás és a tanítás gyakorlatai feől helyezte új megvilágításba.² Hans Ulrich Gumbrechtnek az

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-16-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ Erről immár magyarul is lásd a *Filológiai Közöny* 2015/2-es, *Minden napi filológia* című számát, azon belül különösen Kelemen Pál bevezető tanulmányát (Kelemen 2015), továbbá: Martus–Spoerhase 2015.

² Most 1997–2002.

e kötetekhez írt, a filológiára a jelenlét filozófiája felől³ tekintő utószavaiból állt össze az a filológia „hatalmáról” szóló könyve, amely azóta nélkülözhetetlen szereplője a filológia elméletéről és gyakorlatáról szóló, az ezredforduló tájékán sok helyütt, így hazánkban is felélenkülő diskurzusnak.⁴

Mint egy korábbi, a klasszika-filológiai kommentárokat elemző tanulmányomban – a fenti fejleményeket részben már figyelembe véve, illetve a klasszika-filológiai önreflexió más dokumentumai alapján is⁵ – kimutatni szándékoztam,⁶ a tudományos kommentár műfajába, természetesen kommentártípustól és kommentárformátumtól sem függetlenül, számtalan olyan jellegzetesség van belekódolva, amelyek a kommentátort filológiai autoritássá avatják. A mindig az elődök munkájára építő kommentárhagyomány, amely az egy-egy adott szöveghelyre vonatkozó filológiai tudás mindenkor, már stabilizálódott szintjét kívánja közvetíteni, mintegy megtestesül a mindenkor kommentárban, amely elsődlegesen a kommentált szöveg s nem a kommentátor individuuma által meghatározott: ha fontos is a kommentátor neve, ez a név elsősorban mint a filológiai intézményrendszer által kitermelt autoritás aktuális hordozója van

³ Ehhez lásd Gumbrecht 2010.

⁴ Gumbrecht 2003 (később németül is *Die Macht der Philologie* címen; a bevezető magyarul is olvasható a *Filológiai Közöny* fent megjelölt számában). A filológiaelmélethez mindenképp lásd a Déri Balázs és Kulcsár Szabó Ernő sorozatszerkesztők nevével fémjelzett, *Filológia* címmel megjelent könyvsorozatot (Budapest: Ráció, 2009–2014), két tanulmánykötettel (Kelemen–Kulcsár–Szabó–Simon–Tverdota 2009; Kelemen–Kulcsár Szabó–Kozák–Molnár 2011) és két, a nemzetközi szakirodalomból bőségesen válogató szöveggyűjteménnyel (Déri–Kelemen–Krupp–Tamás 2011; Kelemen–Kulcsár Szabó–Tamás–Vaderna 2014). A kötetek az MTA–ELTE Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport *A filológia mint kultúrtechnika* című kutatási programjának keretében készültek.

⁵ Mindenképp lásd az *Aporemata* kommentárkötetét (Most 1999) és az alábbi, angol nyelvű tanulmánygyűjteményt: Gibson–Kraus 2002. Utóbbinak nemrég megjelent a folytatása is: Kraus–Stray 2016.

⁶ Tamás 2009.

játékban; a szakmai olvasó elsősorban nem az ő egyéni véleményeként, hanem az általa közvetített, intézményesített tudás „objektív” megnyilvánulásaként veszi igénybe egy-egy adott szöveg-hely megértéséhez „a kommentárok” – jeles könyvsorozatok jeles darabjai – segítségét. Másképp forgatjuk a kommentárt, mint egy-egy szacikket vagy monográfiát: a szöveggel folytatott munkánk állandó segítségeként, mely mindig kéznél van, könnyen felüthető, s mely a kommentált szöveg logikájához illeszkedő elrendezkedésében vagy éppen a szöveghez, adott esetben a szöveg kritikai kiadásához való „parazitisztikus” kapcsolódásában azt sugallja, hogy közvetlenebb hozzáférése van a kommentált szöveghez, mint a más műfajokban megszólaló szakmai magyarázatoknak. Sőt a kommentártól mintegy el is várja használója, hogy az értelmezést *megelőző* magyarázattal, illetve adatokkal lássa el egy-egy szöveghely kapcsán.⁷

Tekintettel azonban arra, amit a maga irodalmi hermeneutikai pozíciójából Peter Szondi a filológiai tényekről megfogalmazott – hogy ti. ezek minden esetben értelmezés útján állnak elő, és mindenkor ki is vannak téve az újraértelmezésnek –,⁸ természetesen a kommentár sem képes arra, hogy ne értelmezzen. Ha ezzel a szemmel nézzük, a lemmatizálással kiemelt szöveghelyek kiválogatása eleve a szöveg sajátos értelmezését nyújtja, és sajátos értelmezés eredménye, vagy sajátos értelmezést eredményez az a válogatás is, amelynek keretében a kommentátor a szöveghelyeket kommentálja, vagyis tárgyi és nyelvi magyarázatokkal, a megértéshez szükségesnek tekintett információkkal, illetve magyarázó erejűnek tekintett párhuzamos szöveghelyekkel látja el, a sokszor homályos értelmű – de ismét objektivitást sugalló – „vesd össze”, „ehhez lásd” filológiai imperatívusok kíséretében.⁹ Korábbi tanulmányomban éppen az inter- és intratextualitás kérdésére koncentrálna igyekeztem azt az effektust kimutatni,

⁷ A filológiai kommentár autoritatív státuszáról, germanisztikai perspektívából, vö. még Plachta 2009.

⁸ Szondi 1998.

⁹ Utóbbiakhoz lásd Gibson 2002.

amely abból adódik, hogy a kommentár – műfajából következően – sokszor mintha arra törekedne, hogy „megóvja” az olvasót a szubverzív, tehát a szöveghely kanonizált értelmét, illetve a szöveghelyet tartalmazó mű irodalomtörténeti pozícióját aláásó inter- vagy intratextusoktól.

Ha komolyan vesszük Gumbrecht törekvését, amely a filológiában és az egyes filológiai gyakorlatokban éppen az irodalomtudományos munka nem interpretatív tényezői feltárásának lehetőségét pillantja meg – s éppen ezért dicsőíti a filológia „hatalmát”, amelyben a szövegekkel való foglalatzkodás térbeli és testi dimenziói tárulnak fel –, akkor úgy fogalmazhatunk, hogy a kommentár műfajának tétje éppen ez: lehetséges-e a kommentárban a nem értelmező filológia műveleteit úgy ünnepelni, hogy közben azt is számításba vesszük, hogy a kommentárban helyenként szükségképpen értelmező műveletek bújnak nem értelmező műveletek álcája mögé? Felfogásom szerint éppen ennek a kérdésnek a megfontolásával érdemes a kommentár műfajáról szóló, itt összegzett megfigyeléseket a továbbiakban számításba vennünk.

Mit csinál tehát a kommentár a szöveggel? Jan és Aleida Assmann szellemében azt mondhatnánk: a kommentálás olyan textuális gyakorlat, amely a „szöveggondozás” műveleteihez szorosán kapcsolódva a kanonikus szövegek „értelemgondozásán” munkálkodik.¹⁰ Az *értelemgondozás* fogalmában az egyszerre interpretatív és nem interpretatív elem eleve adott: a szöveg értelmének rekonstruálása, megfejtése, konzerválása, ápolása – vagyis gondozása, vö. *cura*, ’gond, gondoskodás’ – egyszerre tartozik a filológiai megismerés területére, ugyanakkor elkötelezett egy olyan „kuratori” (vö. ismét: *cura*) tevékenységnek, amely a szöveg értelmi és materiális egysége, illetve koherenciája iránti gon-

¹⁰ Szöveggondozás és értelemgondozás fogalompárjához lásd Assmann–Assmann 2001. A kommentárok történetére és értelmezésére nézve alapvető az a német nyelvű tanulmánykötet, amely Jan Assmann társszerkesztésében jelent meg, és mintegy megnyitotta a kommentárokkal foglalkozó, fentebb említett tanulmánykötetek sorát: Assmann–Gladigow 1995.

doskodó elkötelezettségen alapul, a hozzá való fizikai közelség, hűség és szeretet értelmében. Manfred Fuhrmann recepcióesztétikai bázisú koncepciója szerint a kommentárnak nem más a feladata, mint hogy eloszlassa a szöveg „másodlagos”, tehát járulékos, az *intentio operis*ben benne nem foglalt „homályosságát”, amely a kommentált szövegtől való időbeli, térbeli, kulturális stb. távolságból adódik.¹¹ Gunter Martens ezzel vitatkozva fejti ki, hogy elsődleges és másodlagos homályosság között természetesen nem lehet éles határt húzni, amennyiben egy irodalmi szöveg intencióihoz eleve hozzátartozhat egy bizonyos mérvű távolság kialakítása az elképzelt olvasó kulturális horizontjától, és amikor a kommentár minden, szándékosan homályban vagy többértelműségben hagyott szöveghelyet is magyarázni akar a megfejtés, beazonosítás vagy világossá tétel értelmében (gondoljunk az *id est*, „azaz” kommentátori retorikájára!), akkor könnyen esik abba a hibába, hogy korlátozni akarja az olvasót – „gyámkodván” felette – az egyéni értelmezés kialakításában.¹² Mindez, a kommentátori autoritással párosulva, nyomasztó tekintéllyel ruházhatja fel a kommentár műfaját.

Gumbrecht a filológia hatalmát leíró könyvének a kommentárról szóló fejezetében¹³ természetesen éppen azokra az effektusokra fókuszál, amelyek a kommentár műfajába beleködött filológiai tevékenység nem hermeneutikai dimenzióira utalnak: a kommentár – amint lemmatizálja a szöveget, vagyis lemmákat emel ki belőle, és ezekhez változatos terjedelmű magyarázatokat fűz – egyszersmind szegmentálja, atomizálja, ritmizálja is.¹⁴ A szöveggel való materiális foglalatosskódás (*Umgang*) és a filológus, illetve az olvasó testi bevonódása érdemelnek itt figyelmet: a kommentálás olyan tevékenységként tűnik fel, amely egyfelől

¹¹ Fuhrmann 2011.

¹² Martens 2011.

¹³ Gumbrecht 2003: 41–53.

¹⁴ A szöveg kommentár általi lemmatizálásának effektusaihoz lásd még Don Fowler és Christina S. Kraus írásait magyarul a *Metafilológia* 1. kötetében (Déri–Kelemen–Krupp–Tamás 2011: 476–501 és 502–531).

átalakítja a kommentált szöveget, másrészt belecsempészi a filológiai olvasás – Nietzsche szerint lassú, Gumbrechtnél váltogatott tempójú – ritmusát. A *copia*, a 'bőség' szellemében – amely itt a kommentár retorikáját leíró alapfogalom – a kommentátor Gumbrecht szerint a *horror vacui* leküzdésére törekszik: kitölti az üresen hagyott margókat (gondoljunk a középkori kéziratok glosszáira), illetve a sorok közötti űrt (gondoljunk az interlineáris kommentárra mint a kommentár egyik ősfelműjére), és elárasztja a szöveget, pontosabban a lemmaként kiemelt szöveghelyeket a különféle szövegpárhuzamok, illetve nyelvi, történeti, tárgyi magyarázatok bőségével.

Az üres helyek kitöltése ugyanakkor nemcsak filológiai jelenlét-effektusként, a szöveg materiális és érzéki dimenziójához való filológiai hozzáférés jeleként, a filológia, illetve a filológus testi jelenlétének a szöveg térbeliségéhez való közvetlen kapcsolódásaként méltó a figyelmünkre – a szöveg üresen maradt margóit, illetve a sorok közötti helyeket az ürességtől való iszonyodásában glosszákkal kitöltő középkori *scriptor* képét persze már sosem feledhetjük el, ha a kommentár antropológiájára gondolunk –, hanem eminensen *interpretatív* gyakorlatként is. Wolfgang Iser nevezetes olvasásfenomenológiai koncepciója – amelyre Gumbrecht, talán éppen a recepcióesztétikai iskolától való tudatos távolságtartása miatt, nem hivatkozik – éppen az irodalmi szöveg „üres helyeinek” (*Leerstellen*) imaginatív kitöltéseként fogja fel az olvasás aktusát,¹⁵ és valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha a kommentálást az üres helyek interpretatív kitöltésének – eredetében premodern, de természetesen a modern kommentárok által is folytatott – gyakorlataként fogjuk fel.¹⁶ A jeles amerikai judaista, Daniel Boyarin éppen a *filling the gaps* metaforájával

¹⁵ Vö. Iser 1996.

¹⁶ Ahogyan többen is utalnak rá: miközben a modern tudományos kommentárok a klasszikus szövegekről kialakított modern filológiai tudás pregnáns őrzői, paradox módon premodern textuális gyakorlatok fenntartói is. A kommentár mint műfaj maga is egy premodern szerző- és műfogalmon alapul.

jellemzi a zsidó midráshagyományt, amely fundamentálisan épül arra a lehetőségre, hogy mindazt, amit az ószövetségi szövegek *nem* beszélnek el vagy elliptikusan beszélnek el, a magyarázatok narratív kitöltésre váró üres helyként kezelik.¹⁷ A midráshagyomány – és más premodern kommentárhagyományok – természetesen mindezt anélkül tehetik meg, hogy béklyózná őket a kommentárfírásnak a modern filológiában a modern tudományosság princípiumainak alávetett normarendszere. Ha hiszünk azonban abban, hogy a kommentálás mint olyan nem nélkülöz bizonyos premodern összetevőket (mint ahogy más filológiai gyakorlatok is felfoghatók „premodern” textuális gyakorlatok tudományosan szentesített változataként), akkor érdemes ennek az üres helyeket interpretatív, narratív és intertextuális módon kitöltő „olvasás-módnak” a nyomait a modern tudományos kommentárokból is megvizsgálni.

Rövid írásom második felében nem vállalkozom többre, mint arra, hogy ennek szellemében (de nem feltétlenül ennek közvetlen illusztrációjaként) kiemeljek két parányi példát saját területemről, a klasszikus latin irodalom filológiájából: két olyan szöveghelyet, a rájuk vonatkozó kommentárral, illetve kommentárokkal együtt, amelyek tematikusan is kapcsolódnak az „üres hely” problémájához.

2.

Az első példa: Vergilius: *Aeneis* I. 464–5 és hozzá (*ad locum*, ahogy a kommentárokat idézni szoktuk: az adott szöveghelyhez) néhány jeles kommentár, illetve kommentátor magyarázatai:

¹⁷ Boyarin 1990. A zsidó kommentárhagyományról, illetve a kommentáriródomról mint a hagyományt és a szöveghagyományozódást stabilizáló médiumról – kitekintéssel olyan modern szerzőkre, mint Leo Strauss és Gershom Scholem – lásd Meyer 2009.

*Sic ait, atque animum pictura pascit inani,
multa gemens, largoque umectat flumine voltum.*

Így szólt [ti. Aeneas Achateshez], és lelkét az **üres** képen/képpel le-
gelteti, sokat sírva, és szélesen áradó könnyfolyammal áztatja arcát.

Servius (Kr. u. IV–V. sz.) ad loc.: inani epitheton est picturae, aut quia caret corporum quae imitatur plenitudine, aut quia nullius est utilitatis, sed tantum delectat; nam apud veteres ματαιοτεχνία vel ψευδοτεχνία dicta est. ‘pascit’ autem delectat, ut ‘non animum modo uti pascat prospectus inanem’; vel ut quidam volunt ad stupentis animum rettulit, qui vel inanibus commovebatur.¹⁸

Conington (1876) ad loc.: Inani is not a mere general epithet, but has a pathetic sense in connexion with *pascit*, implying that the subjects are numbered with the lost and past.

Williams (1972) ad loc.: ‘he fed his thoughts on the liveless picture’, cf. *Geo.* 2.285.

Austin (1984) ad loc.: Animum ... inani: contrast *G.* 2. 285 ‘non animum modo uti pascat prospectus inanem’. *Inani* has much pathos: the ‘insubstantial’ painting on which he ‘feeds his thoughts’ is full of ghosts for him.

A kommentárhagyományt mintegy működés közben figyelhetjük itt meg: a már a késő császárkori Vergilius-komentátor által az *Aeneis* e szöveghelyéhez – logikusan – magyarázófunkcióval bíró párhuzamos helyként hozzárendelt *Georgica*-sor tovább él a 20. századi kommentárookban is, és a hozzárendelés módja sem sokat módosul: az *ut* (‘mint’) hasonló szerepet tölt be Servi-

¹⁸ „Az *inani* (‘üres’) a kép jelzője, akár mert híján van az ábrázolt testek kiterjedésének, akár mert nincs haszna, csak gyönyörködttet; a régiek *matatotechniának* (‘haszontalan művészet’) vagy *pseudotechniának* (‘hamis művészet’) hívták az ilyet. A *pascit* ‘gyönyörködttet’ értelemben szerepel, mint *non animum modo uti pascat prospectus inanem* [*Georgica* 2. 285]; lehet, hogy – mint egyesek feltételezik – ezt a bámuló lelkére vonatkoztatta, amelyre akár üres/hiábavaló dolgok is hatással lehettek.”

usnál, mint Williams *cf.* ('vö.') vagy Austin *contrast* (szintén 'vö.' értelmű) imperativusa. Servius több lehetőséget is felvet arra, hogy miért lehetett üres az a kép, amellyel Aeneas a lelkét táplálta – ebből a kétdimenziósságra való utalás Williamsnél a képek élettelenségének, Austinnál pedig inszubsztanciális mivoltának formájában köszön vissza; ami viszont teljesen elvész a modern kommentárokból: az üres jelző 'hiábavaló'-kénti értelmezése. Ennek feltehető oka, hogy a 19/20. századi, az *Aeneis* klasszikus pozíciójának fenntartásában érdekelt kommentárok nem tételezik fel, hogy a trójai háborút ábrázoló képek bármilyen okból is haszontalanok lehetnek volna, és hallgatásukból arra következtethetünk: értetlenül utasítják el, hogy Servius éppen itt idézi meg az ábrázoló művészet haszontalan mivoltáról szóló antik diskurzust. Holott a vergiliusi kontextusban ennek akár lehetne is értelme, amennyiben Aeneas számára mintha tényleg haszontalan lenne, hogy a trójai múlttal foglalkozzék Karthágóban, amelynek ábrázolása ráadásul itt – mint sokan kimutatták azóta – félrevezető is lehet, hiszen Dido éppen Iuno pusztító cselekedetét ünnepli a Iuno-templom Trója pusztulására utaló ábrázolásaival. Az üresség arra is utalhat: a képek önmagukban semmit nem jelentenek, a befogadó tölti fel őket „pesszimista” vagy „optimista” tartalommal.¹⁹ Ez a gondolat a kommentárokból hiányzik – és tekintettel arra, hogy erős értelmezésen alapulhat csak, természetesen nem is kérhetjük számon a megemlítését, észrevételezhetjük viszont, hogy az antik hagyományból nagyon is következő, Servius által hangsúlyosan említett lehetőséget az ábrázolás hiábavaló mivoltáról a modern kommentátorok mintha elhallgatnák, s ennek már nagyon is lehet az olvasót befolyásoló, akár korlátozó hatása. Az üresség értelmének azon metaforikus vonatkozásai, amelyek Serviusnál még jelen vannak, eltűnnek tehát a modern kommentárokból. S mi lép a helyükbe? Mivel töltik ki a modern kommentárok – Conington és Austin – az

¹⁹ Mindennek bővebb kontextusához lásd korábbi írásomat: Tamás 2005. Az *Aeneis* „optimista” és „pesszimista” értelmezéseinek történetéhez lásd Ferenczi 2010.

üresség üres helyét? Egy olyan értelmezés bontakozik ki a szemünk előtt, amely persze egyáltalán nem idegen a vergiliusi szövegtől: az elveszett múlt mint hiány, s az „üres” kép mint a hiány reprezentációja, amellyel a vergiliusi *pathos* szellemében Aeneas legelteti a lelkét – valamivel, ami már nincs, de amelynek az ábrázolása, illetve a rá való nosztalgikus, az eltűnt múlt fájdalmát manifesztáló visszaemlékezés mégis képes fájdalmas, könnyek áztatta táplálékot adni a léleknek.²⁰ A 19. és 20. század *pathos*-alapú *Aeneis*-olvasatának²¹ messzemenően legitim kommentátori érvényesítését láthatjuk itt. Mégis ironikus, hogy Austin végső soron – egyébként mély értelmezői gesztussal – nem állja meg, hogy valamit, valami létezőt belelásson az *inanis* radikális ürességébe: „szellemekkel/kísértetekkel” – Aeneas elhunyt bajtársainak testetlen, alvilági lelkével? – tölti ki az üres helyeket, az eposz I. énekének karthágói képnézését mintegy a VI. ének alvilágjárásának előképévé változtatva.

A második példám még ennél is sokkal egyszerűbb: egy Horatius-óda egyetlen strófája, egyetlen kommentárral. Horatius, miután madárrá változva maga mögött hagyta a földi világot, arra kéri Maecenast: ne sirassa őt.²²

Horatius: *Ódák* II. 20, 21–24:

*Absint inani funere neniae
luctusque turpes et querimoniae;
conpesce clamorem ac sepulcri
mitte supervacuos honores.*

Üres temetésemről/síromtól maradjanak távol a siratóénekek, a gyalázatos siratások és panaszkodások; ne kiáltsd a nevemet, és hagyd az **üres/fölösleges tiszteletadást a sírnak.**

²⁰ Filológia és nosztalgia viszonyáról, éppen az *Aeneis* összefüggésében, legújabban lásd Krupp 2017.

²¹ Ehhez elsősorban lásd Conte 2007.

²² A vers egészének szomorkás-ünnepélyes humorához lásd Kárpáti 2011.

Nisbet–Hubbard (1970) *ad loc.*:

inani funere: the phrase is intended to suggest *kenotaphion* (as it that meant a burying rather than a place of burial). [...] The meaning ‘useless’ is also present to balance *supervacuus* below (see note).

[sepulcri] supervacuus honores: [...] Horace is referring to the monument itself [...], not to the honours paid to it (cf. [...] Virg. *Aen.* 10.493 ‘honus tumuli’); he is giving a new direction to a commonplace that would normally be applied to the pointlessness or extravagance of burial in general [...].

Az itt csak rövidítve idézett kommentárrészlet, miközben – szándéka szerint – jelentést rögzíteni hivatott, látványosan a „lassú olvasás művészetének” (Nietzsche) többféle lehetőséget mérlegetlő, imaginatív játékát játssza végig. A megfogalmazások által potenciálisan előhívott képzeteket bejáró utazása a kommentálásban manifesztálódó filológiai olvasást mint a vers szövegével való lassú, kontemplatív együtt haladást emeli az intenzitás lehető legmagasabb fokára. A kommentárban megvalósuló olvasás útja a szöveg jelentésének és jelenlétének ritmizálásaként válik megfigyelhetővé. A kommentár ezzel természetesen éppen a horatiusi imperativus ellentétét teljesíti, akárcsak a vers bármely elmélyült olvasója: az olvasás rítusában végzi el a távollétet és hiányt prezentifikáló virtuális gyászszertartást.

Irodalom

- Assmann, Jan – Assmann, Aleida 2001. Kánon és cenzúra. In Rohonyi Zoltán (szerk.): *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Budapest: Osiris Kiadó. 87–107.
- Assmann, Jan – Gladigow, Burkhard (Hrsg.) 1995. *Text und Kommentar*. München: Fink (Archäologie der literarischen Kommunikation, 4).
- Austin, R. G. 1984. *Aeneidos Liber Primus. With a Commentary by R. G. A.* Oxford: Clarendon Press.

- Boyarin, Daniel 1990. *Intertextuality and the Reading of Midrash*. Bloomington: Indiana UP.
- Conington, John 1876. *The Works of Virgil. With a Commentary by J. C. London*: Whittaker & Co. (Perseus online.)
- Conte, Gian Biagio 2007. *The Poetry of Pathos: Studies in Virgilian Epic*. Oxford: Oxford University Press.
- Déri Balázs – Kelemen Pál – Krupp József – Tamás Ábel (szerk.) 2011. *Metafilológia 1. Szöveg – variáns – kommentár*. Budapest: Ráció Kiadó.
- Ferenczi Attila 2010. *Vergilius harmadik évezrede*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Fuhrmann, Manfred 2011. Klasszikusok kommentárral? A klasszikus német irodalom magyarázásának szükségességéről. In Déri–Kelemen–Krupp–Tamás 2011: 435–458.
- Gibson, Roy 2002. ‘Cf. e.g.’: A Typology of ‘Parallels’ and the Function of Commentaries on Latin Poetry. In Gibson–Kraus 2002: 331–357.
- Gibson, Roy K. – Kraus, Christina S. (eds.) 2002. *The Classical Commentary: Histories, Practices, Theory*. Leiden: Brill.
- Gumbrecht, Hans Ulrich 2003. *The Powers of Philology: Dynamics of Textual Scholarship*. Urbana–Chicago: University of Illinois Press.
- Gumbrecht, Hans Ulrich 2010. *A jelenlét előállítása. Amit a jelentés nem közvetít*. Budapest: Ráció Kiadó.
- Iser, Wolfgang 1996. Az olvasás aktusa. Az esztétikai hatás elmélete. In Kiss Attila Atilla – Kovács Sándor – Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv. I.* Szeged: Ictus. 241–264.
- Kárpáti András 2011. Holt társaságok költője. A vátesz humora és a *carmen*ek „Horatiusai”. *Ókor. Folyóirat az antik kultúráról*, 10 (1): 18–26.
- Kelemen Pál – Kozák Dániel – Kulcsár Szabó Ernő – Molnár Gábor Tamás (szerk.) 2011. *Filológia – nyilvánosság – történetiség*. Budapest: Ráció Kiadó.
- Kelemen Pál – Kulcsár Szabó Ernő – Tamás Ábel – Vaderna Gábor (szerk.) 2014. *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek*. Budapest: Ráció Kiadó.
- Kelemen Pál – Kulcsár-Szabó Zoltán – Simon Attila – Tverdota György (szerk.) 2009. *Filológia – interpretáció – médiatörténet*. Budapest: Ráció Kiadó.

- Kelemen Pál 2015. Néhány bevezető gondolat a filológiáról és a mindennapokról. *Filológiai Közöny*, 61 (2): 133–139.
- Kraus, Christina S. – Stray, Christopher (szerk.) 2016. *Classical Commentaries: Explorations in a Scholarly Genre*. Oxford: Oxford University Press.
- Krupp József 2017. A fájdalom visszatérése. Az *Aeneis*, a nosztalgia és a filológia. *Ókor*, 16 (1): 41–51.
- Martens, Gunter 2011. Segítség vagy gyámkodás? A kommentár szerepéről. In Déri–Kelemen–Krupp–Tamás 2011: 459–475.
- Martus, Steffen – Spoerhase, Carlos 2015. Az irodalomtudomány gyakorlattana. *Filológiai Közöny*, 61 (2): 140–148.
- Meyer, Thomas 2009. Moderne Traditionalisten. Leo Strauss, Gershom Scholem und der jüdische Kommentar. *Zeitschrift für Ideengeschichte*, 3 (1): 33–47.
- Most, Glenn W. (ed.) 1997–2002. *Aporemata. I–V*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Most, Glenn W. (ed.) *Commentaries – Kommentare*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht (Aporemata, 4).
- Nisbet, R. G. M. – Hubbard, Margaret 1970. *A Commentary on Horace's Odes: Book I*. Oxford: Clarendon.
- Plachta, Bodo 2009. Philologie als Brückenbau. *Zeitschrift für Ideengeschichte*, 3 (1): 17–32.
- Szondi, Peter 1998. Hermeneutika – mítosz – irodalom. A filológusi megismerésről. In Fabiny Tibor (szerk.): *A hermeneutika elmélete*. Szeged: JATEPress. 343–358.
- Tamás Ábel 2005. *Az istennő, a királynő, a hős és a művészek. A karthágói Iuno-templom olvasatai az Aeneis I. énekében*. In Ferenczi Attila (szerk.): *A rejtélyes Aeneis*. Budapest: L'Harmattan. 47–88.
- Tamás Ábel 2009. Az olvasás veszélyei és a filológia oltalma. Kommentár a kommentárhoz. In Kelemen–Kulcsár–Szabó–Simon–Tverdocta (szerk.) 2009: 327–341.
- Williams, R. Deryck 1972. *Virgil: Aeneid. Books I–VI*. London: Macmillan.